

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Έργα ξυλογλυπτικής στη μονή Ιβήρων Αγίου Όρους (17ος και 18ος αιώνας)

Δημήτριος Α. ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.660](https://doi.org/10.12681/dchae.660)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Δ. Α. (2011). Έργα ξυλογλυπτικής στη μονή Ιβήρων Αγίου Όρους (17ος και 18ος αιώνας). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 301–312. <https://doi.org/10.12681/dchae.660>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Έργα ξυλογλυπτικής στη μονή Ιβήρων Αγίου Όρους
(17ος και 18ος αιώνας)

Δημήτριος ΛΙΑΚΟΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 301-312

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Α. Λιάκος

ΕΡΓΑ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΙΒΗΡΩΝ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (17ος ΚΑΙ 18ος ΑΙΩΝΑΣ)*

Στη μονή Ιβήρων σώζεται ένα σημαντικό σύνολο ξυλογλύπτων που χρονολογούνται από τις πρώτες δεκαετίες του 17ου έως τα τέλη του 19ου αιώνα¹. Από το σύνολο αυτό, παρουσιάζονται εδώ τα έργα του 17ου και του 18ου αιώνα, προκειμένου να τεκμηριωθεί η εξελικτική πορεία της ξυλογλυπτικής στο Άγιον Όρος και να επισημανθούν οι επιμέρους παράμετροι (τεχνική, τεχνοτροπία, καλλιτεχνικές επιδράσεις, προέλευση τεχνιτών κ.ά.), που την προσδιορίζουν και τη διαμορφώνουν στο σύνολό της στη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων. Το πρωιμότερο έργο αποτελεί η παρρησία της πρόθεσης του καθολικού (Εικ. 1), που χρονολογείται το 1620². Στην εξωτερική πλευρά των φύλλων της εικονίζονται οι κτήτορες της μονής (Ευθύμιος, Ιωάννης και Γεώργιος) και ο άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης. Το πλαίσιο και ο διαχωριστικός σταθμός κοσμούνται με βλαστό κληματίδας σε χαμηλό ανάγλυφο, επιχρυσωμένο, που προβάλλει σε πράσινο και γαλάζιο βάθος. Η απόδοσή του είναι αρκετά απλοϊκή και σχηματοποιημένη,

τυπικά στοιχεία της «αρχαϊκής» τάσης³ που χαρακτηρίζει τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο μιας ομάδας έργων του 16ου και του 17ου αιώνα στο Άγιον Όρος. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται το τέμπλο της Μολυβοκκλησιάς, του τέλους του 16ου-αρχών του 17ου αιώνα⁴, τα βημόθυρα του 1622 στη μονή Παντοκράτορος, που ενσωματώθηκαν στο τέμπλο του καθολικού (1640)⁵, το ξυλόγλυπτο πλαίσιο μιας εικόνας με την Ψηλάφηση του Θωμά (τέλος 16ου-αρχές 17ου αι.) και τα βημόθυρα που χρονολογούνται το 1686 στη μονή Ζωγράφου⁶, αλλά και τα σχεδόν όμοια βημόθυρα στη μονή Χελανδαρίου⁷. Τα τελευταία θεωρώ ότι έχουν κοινή προέλευση, τουλάχιστον ως προς τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο, με αυτά της μονής Ζωγράφου και ότι θα πρέπει να χρονολογηθούν την ίδια εποχή⁸. Επιπλέον, η ίδια «αρχαϊκή» τάση χαρακτηρίζει τον διάκοσμο και άλλων ξυλόγλυπτων έργων διασπαρμένων σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου⁹.

Η ενεπίγραφη εικόνα με την Παναγία του Πάθους (Εικ.

* Ευχαριστώ τον Προϊστάμενο της 10ης ΕΒΑ κ. Ιωάννη Ταβλάκη για την προτροπή του στην ενασχόλησή μου με το θέμα και την αμέριστη συμπαράστασή του στην έρευνά μου. Πολλές ευχαριστίες χρωστώ στην αδελφότητα της μονής, ιδιαίτερος στον καθηγούμενο αρχιμανδρίτη Ναθαναήλ και τον γραμματέα της πατέρα Χριστόφορο, για την πάντα πρόθυμη φιλοξενία τους και τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των επιτόπιων ερευνών. Για την υπόδειξη της βουλγαρικής βιβλιογραφίας (βλ. υποσημ. 6) ευχαριστώ τον φίλο συνάδελφο Νίκο Μερτζιμέκη.

¹ Για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος, βλ. Δ. Λιάκος, «Διάγραμμα μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής στο Άγιον Όρος: η περίπτωση της μονής Ιβήρων», *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Κομοτηνή, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007 (υπό δημοσίευση στο τεύχος των περιλήψεων).

² Δ. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος (1600-1750)», *ΔΧΑΕ ΚΗ'* (2007), 284 (στο εξής: «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα»).

³ Τον όρο αυτό υιοθετεί η Αγγελική Χατζημιχάλη σχολιάζοντας τον διάκοσμο ορισμένων ξυλογλύπτων του 16ου αιώνα, βλ. Α. Hagimihali, «La sculpture sur bois», *L'hellénisme contemporain*, Αθή-

να 1950, 10-11.

⁴ Ε. Τσιγαρίδας, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 282.

⁵ G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil den inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Première partie, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 91, Θεσσαλονίκη 2004², 52 (αριθ. 168) (στο εξής: *Recueil*). Σ. Πασχαλίδης, *Ιερά Μονή Παντοκράτορος. Προσκυνηματικός οδηγός*, Άγιον Όρος 2005, 80 (στο εξής: *Μονή Παντοκράτορος*).

⁶ Α. Božkov - Α. Vasiliev, *Choudožestvenoto nasledstvo na manastira Zo-graph*, Σόφια 1981, εικ. 125, 207

⁷ D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, *Hilandar*, Άγιον Όρος 1997², 182, 183, εικ. 155.

⁸ Οι Bogdanović, Djurić και Medaković, ό.π., 182, χρονολογούν τα βημόθυρα το 1773.

⁹ Στην ομάδα αυτή συγκαταλέγονται τα βημόθυρα τέμπλου στο ναό της Strazhitsa στο Veliko Tırnovo (16ος αι.) (Τ. Draganova - Μ. Spiridonova, *The Art of the National Revival and Folk Art in the Veliko Tırnovo District*, Σόφια 1974, 12 και εικ. 4): το τέμπλο του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Πήλιο, για το οποίο έχει προταθεί η κατασκευή του στον 17ο αιώνα (Π. Ανδρούδης, «Ο ναός

Εικ. 1. Μονή Ιβήρων, καθολικό. Παρρησία πρόθεσης (1620).

του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον Άη-Πάννη του Πηλίου», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 252), μπορεί όμως, κατά τη γνώμη μου, να χρονολογηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα τα τμήματα της παλαιότερης φάσης (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.) του τέμπλου του καθολικού της μονής Βλατάδων (Ε. Χατζητρούφωτος, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Βλατάδων», *Θεσσαλονίκη 1* (1985), 451-484)· τα βημόθυρα του τέμπλου του καθολικού της μονής Βελλάς, τα οποία χρονολογούνται από τον Τσαπαρλή στον 17ο αιώνα (Ε. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου*

17ου - α' ημίσεος 18ου αι., Αθήνα 1980, 69-70) (στο εξής: *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*), ενώ η Αγγ. Χατζημιχάλη είχε ήδη υποστηρίξει μια –ορθή κατά την άποψή μου– πρωιμότερη χρονολόγησή τους στα τέλη του 16ου αιώνα (Hagimihali, «La sculpture sur bois», ό.π., 10)· ο άμβωνας (16ος αι.) του καθολικού της ίδιας μονής (Hagimihali, ό.π.)· το επίθυρο της Ωραίας Πύλης του τέμπλου του καθολικού της μονής Παντελεήμονος (16ος αι.) στο νησάκι των Ιωαννίνων (Hagimihali, «La sculpture sur bois», ό.π., 11. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 57, 58) κ.ά.

2), που βρίσκεται στον βόρειο χορό του καθολικού, είναι το επόμενο έργο που μας απασχολεί. Η εικόνα ζωγραφίστηκε από τον ιερομόναχο Μακάριο Καλέργη το 1683¹⁰ και φέρει ξυλόγλυπτο πλαίσιο. Τον διάκοσμο του πλαισίου συνιστούν δύο κιονίσκοι, στρεπτοί στο κάτω τμήμα και με γλυφές στο άνω, με κορινθιάζοντα κιονόκρανα, που στηρίζουν τόξο, στο μέτωπο του οποίου αναπτύσσεται σχηματοποιημένος ανθοφόρος βλαστός. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό, επιχρυσωμένο και προβάλλει σε γαλάζιο βάθος, χαρακτηριστικά που εντάσσονται στην ίδια παράδοση με αυτή της παρρησίας (1620). Δεν γνωρίζουμε ωστόσο εάν ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος της εικόνας οφείλεται στον ζωγράφο Μακάριο Καλέργη.

Σύγχρονο με την εικόνα της Παναγίας είναι το προσκυνητάριο του παρεκκλησίου της Παναγίας Πορταΐτισσας (Εικ. 3), που κατασκευάστηκε επίσης το 1683, με την οικονομική συνδρομή του προηγούμενου και σκευοφύλακα Δαμασκηνού¹¹. Κύριο θέμα του ξυλόγλυπτου διακόσμου είναι ο βλαστός κληματίδας. Ο διάκοσμος εμπλουτίζεται και με άλλα μοτίβα, όπως σταυρούς και μορφές από το ζωικό βασίλειο (πουλιά, λιοντάρι, μονόκερως). Το επιχρυσωμένο ανάγλυφο, σε σχέση με τα έργα που αναφέραμε, είναι περισσότερο έξεργο και προβάλλει σε γαλάζιο βάθος. Επιπλέον, παρατηρείται ένα πρώτο δειλό βήμα προς μια πιο φυσιοκρατική απόδοση του διακόσμου με τον τονισμό των νευρώσεων στα φύλλα της κληματίδας, εξέλιξη ανάλογη με αυτή που διαπιστώνεται την ίδια περίοδο στον διάκοσμο τέμπλων κρητικών εργαστηρίων¹².

Στο εικονοφυλάκιο της μονής, μεταξύ των άλλων ξυλόγλυπτων, φυλάσσεται και ένα βημόθυρο (Εικ. 4). Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμός τους, που περιβάλλει τις γραπτές παραστάσεις, περιλαμβάνει, όπως και στα προαναφερθέντα έργα, βλαστό κληματίδας που αποδίδεται με σχετικά έξεργο ανάγλυφο. Στον διαχωριστικό σταθμό των φύλλων ελίσσεται φυτικός πλοχμός με κοκκιωτή διακόσμηση. Το πάνω τμήμα των βημοθύρων κοσμούν μεγάλα διάτρητα φύλλα κληματίδας και τσαμπιά σταφύλια που ραμφίζουν πουλιά. Ο διάκοσμος παρουσιάζει

Εικ. 2. Μονή Ιβήρων, καθολικό. Εικόνα Παναγίας του Πάθους (1683).

στενή τεχνοτροπική ομοιότητα με τον διάκοσμο του προσκυνηταρίου της Πορταΐτισσας (1683) (Εικ. 3) και οδηγεί στη χρονολόγησή τους στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Τα βημόθυρα αυτά πιθανότατα ανήκαν σε κάποιο από τα τέμπλα των παρεκκλησίων του Αγίου Νικολάου και των Αρχαγγέλων του καθολικού, που κατασκευάστηκαν το 1674 με την οικονομική συνδρομή του προηγούμενου και σκευοφύλακα Δαμασκηνού¹³, τα οποία όμως αντικαταστάθηκαν στο δεύτερο

¹⁰ Γ. Σμυρνάκης, *Τό Άγιον Όρος*, Καρνές 2005³, 469. Η αδημοσίευτη μεγαλογράμματη, αποσπασματικά σωζόμενη, επιγραφή έχει ως εξής: [...] Κ(ΑΙ) ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΣΤΑΣΙΔΙΟΝ ΔΗΛΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ / ΠΡΟΗΓΟΥΜΕ(ΝΟΥ) [...] ΧΕΙΡ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΙΕΡΟ(ΜΟΝΑΧΟΥ) ΚΑΛΕΡΓΙ [...]. Τη χρονολογία 1683, η οποία δεν διακρίνεται σήμερα, αναφέρουν οι Millet, Pargoire και Petit, *Recueil*, 76 (αριθ. 249). Για τον ζωγράφο Μακάριο Καλέργη, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, 53.

¹¹ Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 287-288.

¹² Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα-Πάρινα 1986, πίν. 13α. Μ. Ανδριανάκης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη», *Γλυπτική και λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή, 13ος-17ος αιώνας*, Ηράκλειο 2007, 29, 30-31, εικ. 22-24.

¹³ Μ. Γεδεών, *Ό Άθως. Αναμνήσεις - Έγγραφα - Σημειώσεις, εν Κωνσταντινουπόλει 1885*, 179. Ο ίδιος, *Χρονογραφία τής έν Άθω μονής τών Ιβήρων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1906, 18.

Εικ. 3. Μονή Ιβήρων, παρεκκλήσιο Παναγίας Πορταΐτσας. Προσκυνητάριο (1683).

μισό του 19ου αιώνα¹⁴. Η τεχνοτροπική συγγένεια του διακόσμου των βημοθύρων και του προσκυνηταρίου της Πορταΐτσας δείχνει πιθανώς και την κοινή τους προέλευση. Ο παραγγελιοδότης άλλωστε των έργων αυτών Δαμασκηνός είναι λογικό να απευθύνθηκε στον ίδιο τεχνίτη για την κατασκευή τους.

Η σύγκριση του ξυλόγλυπτου διακόσμου των δύο προαναφερθέντων, σύγχρονων μεταξύ τους έργων, της εικόνας της Παναγίας του Πάθους και του προσκυνηταρίου της Πορταΐτσας (1683), αποβαίνει ιδιαίτερα διδακτική για τη μελέτη των τάσεων που επικρατούν τον 17ο αιώνα. Από τη μια, ο ασυτηρός, «ξηρός» και άνευρος διάκοσμος στην εικόνα της Παναγίας, που μπορεί να συγκριθεί με αυτόν της παρρησίας (1620) (Εικ. 1), υποδηλώνει τον συντηρητισμό του ξυλόγλυπτη και την προτίμησή του σε πρωιμότερες «αρχαϊκές» μορφές διακόσμου. Από την άλλη, ο δημιουργός του προσκυνηταρίου, την ίδια ακριβώς περίοδο, αναζητεί νέους τρόπους έκφρασης. Τολμά το πρώτο βήμα για την αποδέσμευση από τη σχηματοποίηση, παρακολουθώντας πιθανώς ανάλογη τάση που χαρακτηρίζει κρητικά έργα, και προσπαθεί να αποδώσει –όχι ακόμη απόλυτα επιτυχημένα– τον διάκοσμο με φυσιοκρατικό τρόπο. Έτσι, το προσκυνητάρι της Πορταΐτσας προαναγγέλλει την ανανέωση του γενικού ύφους των έργων ξυλόγλυπτικής στο Άγιον Όρος, που θα πραγματοποιηθεί σταδιακά από τις αρχές του 18ου αιώνα και θα ολοκληρωθεί στο δεύτερο μισό του. Το νέο αυτό κλίμα που αρχίζει να διαμορφώνεται από τις αρχές του 18ου αιώνα στα ξυλόγλυπτα έργα του Αγίου Όρους, χαρακτηρίζει το τέμπλο του παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου στη μονή Ιβήρων (1711)¹⁵ (Εικ. 5). Ως προς τον τύπο ακολουθεί την τυπική διάρθρωση¹⁶, που γνωρίζουμε ήδη από πρωιμότερα αγιο-

¹⁴ Το 1861 κατασκευάστηκε το τέμπλο του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων: ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ/ΣΙΟΤΑΤΟΥ Κ(ΥΡ)ΙΟΥ ΑΝΘΗ/ΜΟΥ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕ/ΝΟΥ ΙΒΗΡΙΤΟΥ / ΤΟΥ ΕΚ ΔΙ(ΔΥ)ΜΟΤΕΙΧΟΥ 1861, και το 1864 το τέμπλο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου: ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ / ΠΑΝΟΣΙΩ(ΤΑΤΟΥ) ΑΡΧΙΜΑΝ(ΔΡΙΤΟΥ) / ΚΥΡΙΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΙΒΗΡΙ / ΤΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΚΡΙΣΣΗΣ / αωξδ.

¹⁵ Κ. Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα τοῦ Ἁγίου Ὁρους», *Ἡ ἄθωνική Πολιτεία ἐπὶ τῇ χλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1963, 322-324. Γ. Κακαβιάς, «Το τέμπλο του παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου στο κελλί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές του Αγίου Όρους», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 194. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 289.

¹⁶ Κ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1982, 7-10. Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π., 316. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 91-93.

Εικ. 4. Μονή Ιβήρων, εικονοφυλάκιο. Βημόθυρο (β' μισό 17ου αι.).

ρειτικά τέμπλα, όπως του ναού του Πρωτάτου (1611)¹⁷, του καθολικού της μονής Παντοκράτορος (1640)¹⁸ κ.ά. Στον θριγκό διαμορφώνονται τρεις ζώνες για την τοπο-

¹⁷ Νικονάνος, «Τα ξυλόγλυπτα», *Κεμήλια Πρωτάτου*, τ. Α', Άγιον Όρος 2000, 134-136, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 284.

¹⁸ Το τέμπλο είναι ενεπίγραφο, βλ. Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος* (υποσημ. 10), 530. Millet - Pargoire - Petit, *Recueil*, 53 (αριθ. 169). Πασχαλίδης, *Μονή Παντοκράτορος*, 74-80. Η Κορονιό-Λjubinković το χρονολογεί εσφαλμένα το 1622 (Μ. Κορονιό-Λjubinković, *Les bois sculptés du Moyen Âge dans les régions orientales de la Yougoslavie*, Βελιγράδι 1965, 159-160, πίν. LXVIIIB), θεωρώντας το προφανώς σύγχρονο με τα ενσωματωμένα σε αυτό βημόθυρα του 1622 (Millet - Pargoire - Petit, *Recueil*, 52 (αριθ. 168)). Πασχαλίδης, *Μονή Παντοκράτορος*, 80). Την ίδια χρονολόγηση επαναλαμβάνουν ο Τσαπαρλής, *Ξυλό-*

θήτηση εικόνων (στην ανώτερη η Μεγάλη Δέηση, στη μεσαία το Δωδεκάορτο και στην κατώτερη η Ρίζα του Ιεσσαί) αντί μιας ή δύο ζωνών, που συνήθως συναντώνται στον θριγκό των τέμπλων στο Άγιον Όρος. Η διαπραγμάτευση του διακόσμου απομακρύνεται από αυτή των προγενέστερων έργων στη μονή (παρρησία, εικόνα Παναγίας, προσκνητάριο Πορταΐτισσας, βημόθυρα εικονοφυλακίου), καθώς το ανάγλυφο γίνεται τώρα ακόμη πιο έξεργο, ενώ εφαρμόζεται και η διάτρητη τεχνική σε περιορισμένη όμως έκταση, κυρίως στα επίθυρα και στα βημόθυρα. Το θεματολόγιο, σε σχέση πάλι με τα προαναφερθέντα παλαιότερα έργα στη μονή, παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία, καθώς προστίθενται και άλλες μορφές, όπως άγγελοι. Επιπλέον, επιτυγχάνεται ένα περαιτέρω βήμα προς τη φυσιοκρατική απόδοση των μορφών με τον τονισμό των λεπτομερειών. Όλα τα παραπάνω στοιχεία τοποθετούν το τέμπλο του Τιμίου Προδρόμου στο μεταίχμιο της μετάβασης από την παράδοση του 17ου αιώνα σε μια νέα αντίληψη κατασκευαστική και διακοσμητική, οι απαρχές της οποίας ανιχνεύονται στο προσκνητάρι της Πορταΐτισσας, μορφοποιείται και παγιώνεται όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, με την κατασκευή του τέμπλου του καθολικού στις αρχές του 18ου αιώνα.

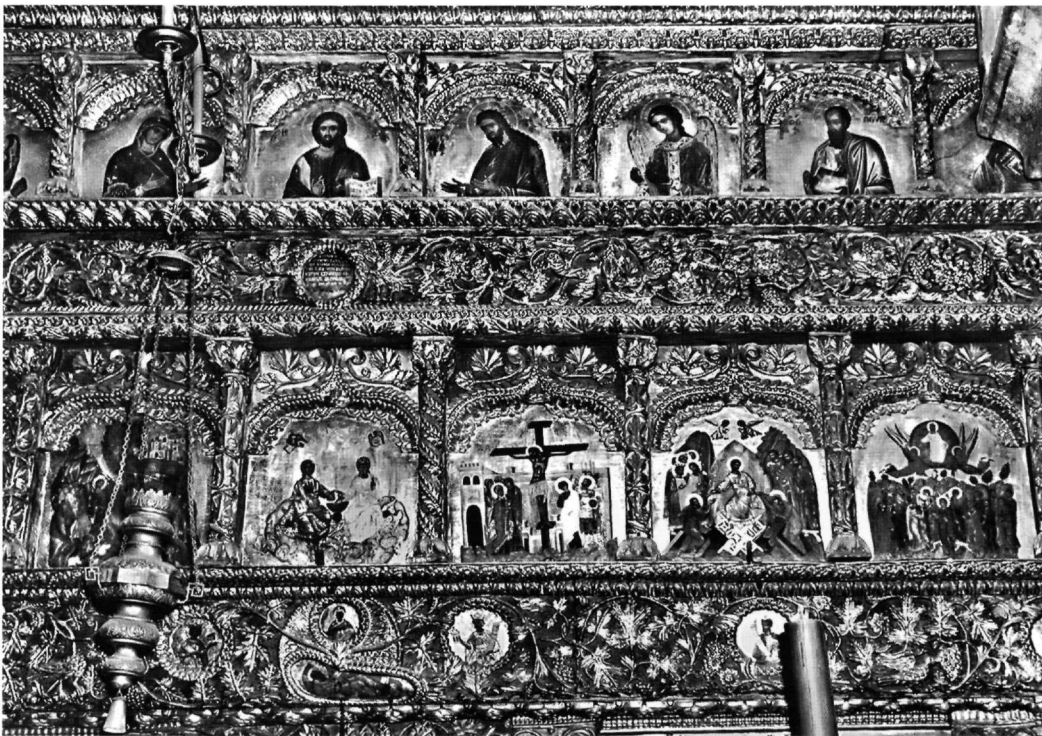
Το τέμπλο του καθολικού που φιλοτεχνήθηκε το 1707¹⁹ (Εικ. 6 και 7), αξιοποιώντας με τον καλύτερο τρόπο την παράδοση του τέμπλου του Πρωτάτου (1611), με τον ψηλό θριγκό, την επιτυχημένη συνύπαρξη ετερόκλητων διακοσμητικών θεμάτων και τεχνικών και την άρτια επεξεργασία του διακόσμου, συνιστά ουσιαστική τομή τόσο στη μορφή και τη διάρθρωση, όσο και στην ποιότητα του διακόσμου στα τέμπλα του Αγίου Όρους από τώρα και στο εξής.

Ως προς τον τύπο μπορεί να συγκριθεί με τα ψηλά τέμπλα του τέλους του 16ου-αρχών του 17ου αιώνα σε ναούς της Θεσσαλίας²⁰ και του 17ου αιώνα σε ναούς

γλυπτα τέμπλα, 31 και η Χατζητρυφώνας, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Βλατάδων» ό.π. (υποσημ. 9), 456, σημ. 54.

¹⁹ Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 288-289. Το τέμπλο του καθολικού έχει χρονολογηθεί το 1607 από τον Η. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klostern*, Λειψία 1924², 247, και το 1614 από τον Σμυρνάκη, *Άγιον Όρος* (υποσημ. 10), 465. Ο τελευταίος προφανώς το συγχέει με το προγενέστερο τέμπλο που μαρτυρείται ότι κατασκευάστηκε το 1614, Γεδεών, *Χρονογραφία* (υποσημ. 13), 16.

²⁰ Σ. Σδρόλια, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας και οι εικόνες του ζωγράφου Λάμπου (1608)», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νέκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 347.

Εικ. 5. Μονή Ιβήρων, παρεκκλήσιο Τιμίου Προδρόμου. Τέμπλο (1711). Θριγκός.

της Ηπείρου²¹. Η ύπαρξη των πρώιμων αυτών ψηλών τέμπλων πιστεύω ότι ώθησε σε μια ανάλογη αύξηση του ύψους και τα τέμπλα στο Άγιον Όρος ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα (Πρωτάτο, καθολικό μονής Παντοκράτορος κ.ά.). Η διαπίστωση αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση την κρατούσα έως σήμερα στην έρευνα άποψη, που θεωρεί αποκλειστική την επίδραση των ψηλών ρωσικών τέμπλων στη μορφή και τη διάρθρωση των τέμπλων του Αγίου Όρους²².

Πρώιμο σχετικά για την εποχή κατασκευαστικό χαρακτηριστικό αποτελεί η στήριξη μιας οριζόντιας ζώνης

του θριγκού με φουρούσια, τα οποία το κρατούν, και από το ύψος αυτό ο θριγκός εξέρχεται και γέρνει προς τα εμπρός. Τα φουρούσια συναντώνται στον θριγκό τέμπλων κρητικών εργαστηρίων, που χρονολογούνται από τα τέλη του 15ου έως τον 17ο αιώνα²³, και, κατά την άποψή μου, αποτελούν καθαρά διακοσμητικά στοιχεία. Από τα μέσα όμως του 18ου αιώνα η χρήση τους στη στήριξη κεκλιμένου θριγκού ανάγεται σε βασικό στοιχείο της δομής και διάρθρωσης των τέμπλων της Ηπείρου²⁴ και του Αγίου Όρους²⁵.

Ως προς την τεχνική κατασκευής του διακόσμου στο

²¹ Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 66-70 και πίν. 19.

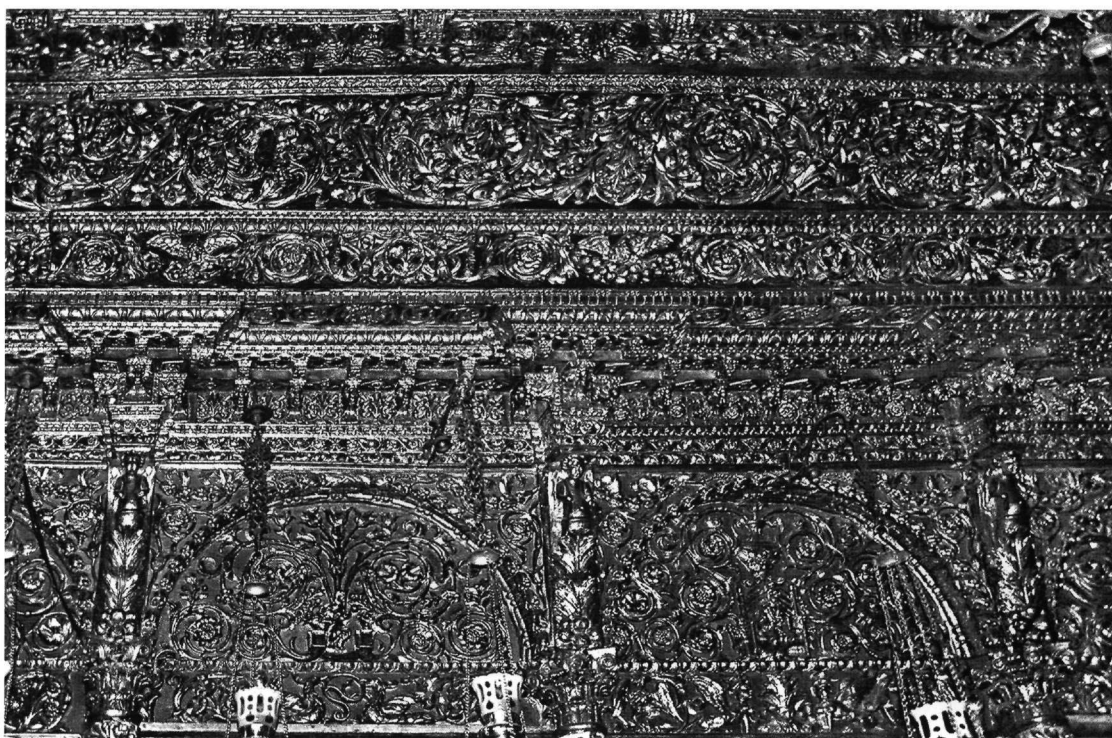
²² Η άποψη αυτή, που διατύπωσε πρώτος ο Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, 204, σε μία εποχή που τα δεδομένα της έρευνας στην ξυλόγλυπτική ήταν ελάχιστα, συνεχίζει να επαναλαμβάνεται, χωρίς επιχειρηματολογία, από διάφορους μελετητές μέχρι σήμερα, Μ. Καλλιγιάς, *Η αισθητική του χώρου της ελληνικής εκκλησίας στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946, 25, υποσημ. 2. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα* (υποσημ. 16), 8. Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π. (υποσημ. 15), 318. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 93-95. Ξ. Σαββοπούλου-Κατσιή, «Χρονολογημένα μεταβυζαντινά τέμπλα από τη Δυτική Μακεδονία (16ος-18ος αι.)», *Recueil des travaux de l'Institut*

d'études byzantines XLIV (2007), 584.

²³ Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Δωδεκανήσου* (υποσημ. 12), 25-30, πίν. 7, 10.

²⁴ Ε. Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αι.», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 70-95.

²⁵ Βλ. π.χ. τα τέμπλα των καθολικών στις μονές Δοχειαρίου (Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π. (υποσημ. 15), 326-327. Ν. Ολυμπίου, «Τά ξυλόγλυπτα του καθολικού», *Παρουσία Ίεράς Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, 417-426) και Γρηγορίου (Καλοκύρης, ό.π., 324-326).

Εικ. 6. Μονή Ιβήρων, καθολικό. Τέμπλο (1707). Θριγκός (λεπτομέρεια).

τέμπλο του καθολικού επικρατεί πλέον το έξεργο ανάγλυφο, ενώ η διάτρητη τεχνική είναι πολύ περιορισμένη (στο φρεσόνι των επιθύρων, στην τελευταία ζώνη του θριγκού και στην επίστεψη). Τα ποικίλα και αποδοσμένα τώρα με φυσιοκρατικό τρόπο θέματα, όπως ανθοφόροι βλαστοί, γιρλάντες από άνθη, πουλιά, αγγελάκια, θρησκευτικές σκηνές –π.χ. η παράσταση των Πρωτοπλάστων²⁶– ή φανταστικές μορφές –π.χ. γοργόνες με διπλή ουρά²⁷–, καθώς και τα διακριτικά ενσωματωμένα μαπαρόκ μοτίβα (συστρεφόμενα φύλλα άκανθας, ψευδοθυρεοί), που εμφανίζονται για πρώτη φορά σε ξυλόγλυπτο διάκοσμο στο Άγιον Όρος, δημιουργούν μια πλούσια σύνθεση που θα αποτελέσει πρότυπο για τις μεταγενέστερες δημιουργίες. Η απόδοση με έξεργο ανάγλυφο των θεμάτων «Χριστός η Άμπελος» στα κεμέρια και πιο

ψηλά της Ρίζας του Ιεσσαί, συνδέει το τέμπλο του καθολικού με κρητικά τέμπλα του 17ου αιώνα²⁸. Επιπλέον, στην επίστεψη αντί του συνηθισμένου την εποχή τύπου με τους δράκοντες που κρατούν τα λυπηρά εκατέρωθεν του σταυρού²⁹, συναντώνται ζεύγη δράκοντα και λιονταριού που συμπλέκονται, θέμα ασυνήθιστο, από όσο γνωρίζω, σε επιστέψεις τέμπλων (Εικ. 7).

Ο χρωματισμός του βάθους, στο οποίο προβάλλει ο επιχρυσωμένος διάκοσμος, αποτελεί ίσως το μοναδικό στοιχείο σύνδεσης με την παράδοση του 17ου αιώνα.

Το τέμπλο του ιβηρίτικου καθολικού, με τις κατασκευαστικές του καινοτομίες και τον πλούσιο διάκοσμο, που είναι επεξεργασμένος αριστοτεχνικά και αποδοσμένος με φυσιοκρατικό τρόπο, στάθηκε το πρότυπο μιας ομάδας τέμπλων του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, όπως

²⁶ Για το θέμα βλ. Γ. Αξιώτης, *Ἡ παράσταση τῶν Πρωτοπλάστων εἰς τό ἐκκλησιαστικόν μεταβυζαντινόν ξυλόγλυπτον*, Αθήνα 1981.

²⁷ Για το θέμα και τον συμβολισμό του βλ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα* (υποσημ. 16), 34-37. Επίσης Π. Ζώρα, *Ἡ γοργόνα εἰς τήν ἑλληνικὴν λαϊκὴν τέχνην*, Αθήνα 1960.

²⁸ Μ. Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στο Χάνδακα τον 17ου αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα*

τα 11 (1974), 253-255.

²⁹ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Δωδεκανήσου* (υποσημ. 12), 160-169. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 133-146. Τ. Σιούλης, «Οι παραστάσεις των λυπηρών των τέμπλων και η εξέλιξη τους», *Βελλά* 2001, 229-240. Με πίστη και φαντασία. *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταΰγετου*, Αθήνα 2004, 36.

των παρεκκλησιών της Παναγίας Παραμυθίας (1711) και του Αγίου Δημητρίου (1721) στη μονή Βατοπεδίου³⁰ και του καθολικού της μονής Σταυρονικήτα (1743)³¹. Οι αναλογίες που αυτά παρουσιάζουν με το τέμπλο του καθολικού της Ιβήρων στον τρόπο στήριξης του θριγκού, αλλά και στη διακριτική παρουσία των μπαρόκ θεμάτων, πιστοποιούν την επιρροή του δευτέρου. Η επιρροή αυτή γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρη στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στα τέμπλα των καθολικών στις μονές Χελανδαρίου (1774)³², Δοχειαρίου (1783)³³ και Βατοπεδίου (1788)³⁴, οι δημιουργοί των οποίων υιοθετούν, κατ' επίδραση του τέμπλου του καθολικού της μονής Ιβήρων, τη χρήση φουρτουσιών στη στήριξη του κεκλιμένου θριγκού, αλλά και την όμοια διάταξη ορισμένων διακοσμητικών θεμάτων (π.χ. ανθοδοχείων στους πεσσίσκους μεταξύ των θωρακίων).

Στη μονή Ιβήρων το τέμπλο του καθολικού λειτούργησε ως πρότυπο για την κατασκευή, το 1785, του τέμπλου του παρεκκλησίου της Παναγίας Πορταΐτισσας³⁵ (Εικ. 8 και 9). Σε αυτό συνηγορούν ο επίσης όμοιος τρόπος στήριξης του θριγκού με τη χαρακτηριστική κλίση προς τα εμπρός, καθώς και οι πολλές ζώνες του, με μία μόνο σειρά εικόνων Δωδεκαόρτου, όπως συνηθίζεται την ίδια εποχή σε τέμπλα της Ηπείρου³⁶. Επιπλέον, τα μετάλλια με γραπτό διάκοσμο στα θωράκια της κατώτερης ζώνης και ο χρωματισμός του βάθους σε ορισμένα τμήματα, συνδέουν το τέμπλο της Πορταΐτισσας με αυτό του καθολικού.

Ως προς την τεχνική του τέμπλου της Πορταΐτισσας κυριαρχεί πλέον το τυπικό την εποχή έντονα έξεργο-σκαλιστό στον αέρα- ανάγλυφο, ενώ η διάτρητη τεχνική εφαρμόζεται σε μεγαλύτερη έκταση. Στο πλούσιο θεματολόγιο κυριαρχούν τα μπαρόκ μοτίβα, όπως εύκαμπτες άκανθες και ψευδοθυρεοί, που συνυπάρχουν με άλλα θέματα, όπως αετούς που κατασπαράσσουν φί-

δια, αγγέλους που κρατούν στέμμα ή εκκλησιαστικό κτίσμα³⁷. Η ποικιλία των θεμάτων του διακόσμου, η άρτια επεξεργασία και η φυσιοκρατική απόδοσή του καθιστούν το τέμπλο της Πορταΐτισσας εφάμιλλο των τέμπλων στα καθολικά των μονών Χελανδαρίου (1774)³⁸, Γρηγορίου (1778)³⁹, Δοχειαρίου (1783)⁴⁰, Βατοπεδίου (1788)⁴¹, Διονυσίου (β' μισό 18ου αι.)⁴², στο παρεκκλήσιο της Φοβεράς Προστασίας στη μονή Κουτλουμουσίου (β' μισό 18ου αι.)⁴³ και στο κυριακό της ιβηρίτικης σκήτης του Τιμίου Προδρόμου (β' μισό 18ου αι.)⁴⁴.

Με βάση τα όσα προηγήθηκαν, θα επιχειρήσω να διατυπώσω ορισμένες σκέψεις και παρατηρήσεις για την προέλευση των ξυλογλύπτων της μονής Ιβήρων και να τα εντάξω στο καλλιτεχνικό κλίμα και την ευρύτερη παραγωγή ξυλογλυπτικής του 17ου και του 18ου αιώνα στο Άγιον Όρος, επισημαίνοντας τις αλλαγές που σημειώνονται στο ύψος του ξυλόγλυπτου διακόσμου στη μετάβαση από τον 17ο στον 18ο αιώνα.

Η ομάδα των έργων που περιλαμβάνει την παρρησία (1620), την εικόνα της Παναγίας (1683), το προσκυνητάριο της Πορταΐτισσας (1683), τα βημόθυρα του εικονοφυλακίου (β' μισό 17ου αι.) και το τέμπλο του Τιμίου Προδρόμου (1711), παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια στο ύψος του διακόσμου, στην τεχνική και την τεχντροπία. Ο διάκοσμος είναι επιχρυσωμένος, προβάλλει σε χρωματισμένο βάθος και αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο, το οποίο από τα τέλη του 17ου αιώνα τείνει να γίνει πιο έξεργο. Η διάτρητη τεχνική χρησιμοποιείται κυρίως σε συγκεκριμένα τμήματα, όπως στο φρεστόνι των επιθύρων ή στα βημόθυρα. Στο θεματολόγιο κυριαρχεί η κληματίδα, που ποικίλλεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα με σταυρούς, ζωικά και άλλα θέματα. Η σχηματοποίηση χαρακτηρίζει την απόδοση του διακόσμου, ωστόσο στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα επιχειρείται

³⁰ Ν. Νικονάνος, «Τά ξυλόγλυπτα», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, 539-540.

³¹ Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 289.

³² Bogdanović - Djurić - Medaković, *Chilandar*, 180-181.

³³ Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π. (υποσημ. 15), 326-327. Ολυμπίου, ό.π. (υποσημ. 25), 417-426.

³⁴ Millet - Pargoire - Petit, *Recueil*, 21 (αριθ. 66). Νικονάνος, «Τα ξυλόγλυπτα», ό.π. (υποσημ. 30), 541-542.

³⁵ Millet - Pargoire - Petit, *Recueil*, 84 (αριθ. 266).

³⁶ Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο», ό.π. (υποσημ. 24), 79.

³⁷ Για το μπαρόκ στην ξυλογλυπτική βλ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα* (υποσημ. 16), 11-14. Επίσης, Ν. Νικονάνος, «Τά ξυλόγλυπτα του Άγιου Όρους», *Θησαυροί του Άγιου Όρους*, κατά-

λογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997², 294 (στο εξής: *Θησαυροί*). Γενικά για το μπαρόκ στη τέχνη του 18ου και 19ου αι. βλ. Κ. Μακρής, «Το νεοελληνικό μπαρόκ και οι πηγές του», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1991, τ. Β', 1093-1106.

³⁸ Βλ. υποσημ. 32.

³⁹ Millet - Pargoire - Petit, *Recueil*, 172-173 (αριθ. 497-499). Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π. (υποσημ. 15), 324-326.

⁴⁰ Βλ. υποσημ. 33.

⁴¹ Βλ. υποσημ. 34.

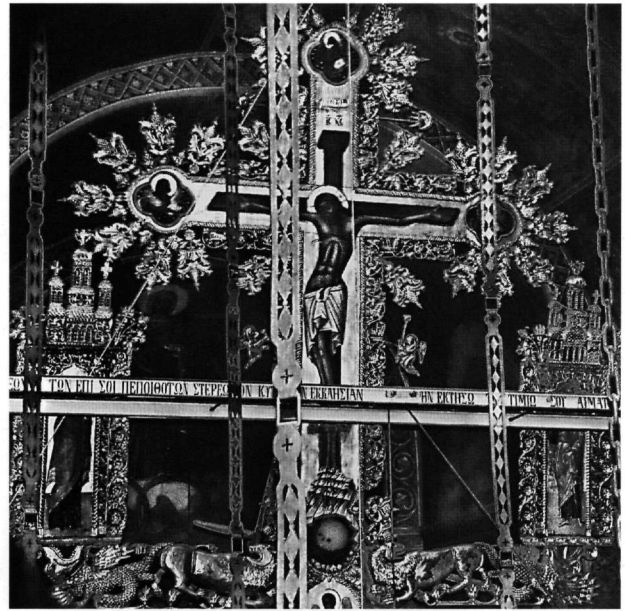
⁴² Καλοκύρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα», ό.π. (υποσημ. 15), 332-333.

⁴³ Αδημοσίευτο.

⁴⁴ Αδημοσίευτο.

προσπάθεια φυσιοκρατικής απόδοσης. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν κοινό τόπο στην ξυλογλυπτική του Αγίου Όρους στον 17ο και στις αρχές του 18ου αιώνα και απαντούν σε έργα μοναχών-ξυλογλυπτών, όπως τα τέμπλα του Πρωτάτου, έργο του Νεόφυτου (1611)⁴⁵, του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος, έργο του Βασιλείου (1679)⁴⁶, του καθολικού της μονής Παντοκράτορος, έργο του Χρύσανθου (1640)⁴⁷, αλλά και στα ενσωματωμένα σε αυτό βημόθυρα του 1622, έργο του Ησαΐα⁴⁸. Τα ίδια χαρακτηριστικά απαντούν στο κιβώριο της αγίας τράπεζας (1685) και στα σύγχρονα με αυτό προσκνητάρια στο καθολικό της μονής Διονυσίου⁴⁹, στα προσκνητάρια των καθολικών στις μονές Δοχειαρίου (1685)⁵⁰ και Σταυρονικήτα (β' μισό του 17ου αι.)⁵¹, καθώς και σε χαμένο σήμερα προσκνητάριο από τον ναό του Αγίου Αθανασίου στη Συκιά Χαλκιδικής (1703), που πιστεύω ότι προέρχεται από το Άγιον Όρος⁵². Όλα αυτά τα έργα τεκμηριώνουν μια κοινή καλλιτεχνική γλώσσα, η οποία καλλιεργείται την περίοδο αυτή από τους αγιορείτες μοναχούς τεχνίτες⁵³. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν, η κατασκευή των προαναφερθέντων έργων (παρρησία, εικόνα Παναγίας του Πάθους, προσκνητάριο Πορταΐτισσας, βημόθυρα εικονοφυλακίου, τέμπλο Τιμίου Προδρόμου) να οφείλεται στη δραστηριότητα μοναχών-ξυλογλυπτών.

Την ίδια περίοδο επισημαίνονται και μεμονωμένες, με βάση τα δεδομένα της έως τώρα έρευνας, περιπτώσεις παρουσίας κρητών ξυλογλυπτών στο Άγιον Όρος, όπως του «μαστρο-Θωμά Μπενέτου», ο οποίος ανέλαβε να κατασκευάσει ένα τέμπλο –άγνωστο ποιο– στην ίδια μονή, σύμφωνα με έγγραφο του 1623⁵⁴. Επιπλέον,

Εικ. 7. Μονή Ιβήρων. Καθολικό. Τέμπλο (1707). Επίστεψη.

πρώιμες πληροφορίες πιστοποιούν την καταγωγή ορισμένων μοναχών-ξυλογλυπτών από την Κρήτη, οι οποίοι μεταλαμπαδεύουν, όπως είναι επόμενο, την παράδοση της περιοχής τους στο Άγιον Όρος, όπως π.χ. συμβαίνει με τον κρητικό μοναχό Νεόφυτο, που το 1525 κατασκεύασε έναν σωζόμενο σε σπαράγματα σήμερα σταυρό τέμπλου για τη μονή Ιβήρων⁵⁵. Στο κλίμα αυτό επομένως είναι αναπόφευκτη η επιρροή της κρητικής ξυλογλυπτικής στις δημιουργίες των μοναχών ξυλογλυπτών, οι οποίοι ικανοποιούν στη διάρκεια της δύ-

⁴⁵ Βλ. υποσημ. 17.

⁴⁶ Ν. Νικονάνος, «Ξυλόγλυπτα του παλαιού καθολικού», *Τερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 240-244.

⁴⁷ Βλ. υποσημ. 18.

⁴⁸ Ο.π.

⁴⁹ Σ. Καδάς, *Η Τερά Μονή Αγίου Διονυσίου. Ιστορία - Τέχνη - Κειμήλια, Προσκνηματικός οδηγός*, Άγιον Όρος 1997, 47. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 287.

⁵⁰ Ολυμπίου, «Τα ξυλόγλυπτα του καθολικού», ό.π. (υποσημ. 25), 426, όπου όμως συνδέει χωρίς τεκμηρίωση τη χρονολογία 1685 σε προσκνητάρια της λιτής με ένα μη σωζόμενο σήμερα τέμπλο του καθολικού. Βλ. επίσης, Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 287.

⁵¹ Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 287, σημ. 33.

⁵² Λιάκος - Μερτζιμέκης, «Εργα ξυλογλυπτικής», 311-312.

⁵³ Κακαβάς, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο», ό.π. (υποσημ. 15), 191. Δ. Λιάκος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος στον 17ο και στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα», *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 70-71. Την ίδια περίοδο μοναχοί τεχνίτες στο Άγιον Όρος κατασκευάζουν εκκλησιαστικά έπιπλα ενθετικής τεχνικής (Millet-

Pargoire - Petit, *Recueil*, 72, αριθ. 235) και ξυλόγλυπτους σταυρούς (Δ. Λιάκος, «Ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις στην αγιορειτική μονή Ιβήρων (16ος-17ος αιώνας)», *Εικοστό Έβδομο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2007, 62-63). Επίσης το τέμπλο του καθολικού της μονής Δοχειαρίου κατασκευάστηκε το 1783 από τον χελανδαρινό μοναχό Διονύσιο και τον υποτακτικό του Αντώνιο, Ολυμπίου, «Τα ξυλόγλυπτα του καθολικού», ό.π. (υποσημ. 25), 426.

⁵⁴ Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική», ό.π. (υποσημ. 28), 265-266. Για τον Θωμά Μπενέτο βλ. επίσης Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδόκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, 219. Η ίδια, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής στο Χάνδακα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα του 17ου αι.», *Πρακτικά του ΣΤ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1986, τ. Β', 175-180.

⁵⁵ Ε. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες», *Θησαυροί*, 50. Νικονάνος, «Τα ξυλόγλυπτα», *Θησαυροί*, 132, σημ. 3.

Εικ. 8. Μονή Ιβήρων, παρεκκλήσιο Παναγίας Πορταΐτισσας. Το τέμπλο (1785).

σκολης για το Άγιον Όρος περιόδου του 17ου αιώνα⁵⁶ ένα μέρος των αναγκών της παραγωγής εκεί. Η τάση για φυσιοκρατική απόδοση του διακόσμου στο προσκυνητάριο της Πορταΐτισσας και στο τέμπλο του Τιμίου Προδρόμου, γνώρισμα των κρητικών ξυλογλύπτων ήδη από τον πρώιμο 16ο αιώνα⁵⁷, αποτελεί τεκμήριο αυτής της επιρροής. Επιπροσθέτως, θεωρώ τους δημιουργούς των τέμπλων του Πρωτάτου (1611) και του καθολικού της μονής Παντοκράτορος (1640), μοναχούς Νεόφυτο και Χρύσανθο, άριστους γνώστες της κρητικής ξυλογλυπτικής και δεν αποκλείω τη μαθητεία τους σε κρήτες ξυλογλύπτες. Η επισήμανση στα έργα τους τυπικών γνωρισμάτων της κρητικής ξυλογλυπτικής, σε επίπεδο θεματολογίου (π.χ. αχιβάδες), τεχνικής (έξοργο ανάγλυφο) και τεχνοτροπίας (φυσιοκρατική απόδοση του διακόσμου)⁵⁸, συνηγορεί θετικά στην

άποψη αυτή. Οι παραπάνω διαπιστώσεις συνάδουν με μια ανάλογη εξέλιξη που σημειώνεται την ίδια περίοδο στο Άγιον Όρος και στη ζωγραφική παραγωγή (τοιχογραφίες, φορητές εικόνες), ένα μέρος της οποίας οφείλεται στη δραστηριότητα μοναχών-ζωγράφων, οι οποίοι αφομοιώνουν στο προσωπικό τους ύφος στοιχεία των τάσεων της εποχής τους⁵⁹.

Η κατασκευή του τέμπλου του καθολικού το 1707 ορίζει με σαφήνεια τις νέες αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο στο Άγιον Όρος με το πέρασμα στον 18ο αιώνα. Το παράδοξο ίσως φαινόμενο να προηγείται χρονικά του τέμπλου του Τιμίου Προδρόμου (1711), αλλά σε επίπεδο κατασκευής και διακόσμου να παρουσιάζει, συγκριτικά με αυτό, μία κατά πολύ εξελιγμένη εικόνα, ίσως απηχεί τον συντηρητισμό του δημιουργού του τέμπλου του Τιμίου Προδρόμου ή

⁵⁶ Χ. Πατρινέλης, «Τό Άγιον Όρος κατά την τουρκοκρατία», *Θησαυροί*, 11.

⁵⁷ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Δωδεκανήσου* (υποσημ. 12), πίν. 11α.

⁵⁸ Ο.π., πίν. 7γ, 11γ.

⁵⁹ Μ. Χατζηδάκης, «Βυζαντινή τέχνη στο Άγιον Όρος», *Θησαυροί*, 25, 28. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μνημειακή ζωγραφική στο Άγιον Όρος, 11ος-19ος αιώνας», *Θησαυροί*, 37. Ε. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες», *Θησαυροί*, 53.

την αδυναμία του να αφομοιώσει τις νέες τάσεις της εποχής του. Η πρωτόγνωρη για την εποχή και τον χώρο επιβλητική κατασκευή του τέμπλου του καθολικού, η μεγάλη ποικιλία των θεμάτων του διακόσμου που αποδίδεται φυσιοκρατικά και η άρτια τεχνική επεξεργασία του, μαρτυρούν έναν έμπειρο και καταρτισμένο ξυλόγλυπτη, ο οποίος έχει την τύχη να δραστηριοποιείται σε μία περίοδο οικονομικής και καλλιτεχνικής ανάκαμψης στο Άγιον Όρος⁶⁰. Η γενική διάρθρωση του τέμπλου παραπέμπει σε πρωιμότερα τέμπλα από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ορισμένα στοιχεία, όπως τα φουρούσια που κρατούν τις ζώνες του κεκλιμένου θριγκού, τα ανθοδοχεία στους πεσσίσκους και τα σχηματοποιημένα εκκλησιαστικά κτίσματα στα λυπηρά, απαντούν σε τέμπλα της Ηπείρου τον 17ο και 18ο αιώνα⁶¹. Η επίδραση της κρητικής ξυλόγλυπτικής είναι εμφανής στην προτίμηση προς το έξεργο ανάγλυφο που συνδέεται με τη Βενετία⁶², στο θεματολόγιο (δοχεία με άνθη, αγγελάκια κ.ά.) και στην παρουσία εικονιδίων με γραπτές παραστάσεις αγίων στους κίονες μεταξύ των δεσποτικών εικόνων⁶³. Ο ανθοφόρος βλαστός που περιτρέχει τις κεραιές του σταυρού και τα λυπηρά στην επίστεψη, αλλά και τα στερεωμένα στις κεραιές άνθη από διπλή άκανθα και κουκουνάρα, θυμίζουν ανάλογες μορφές σε τέμπλα κρητικών εργαστηρίων του τέλους του 16ου και του 17ου αιώνα⁶⁴. Ο άγνωστος καταγωγής λοιπόν δημιουργός του τέμπλου του καθολικού με άνεση και ευρηματικότητα συνταιριάζει ετερόκλητα θέματα. Η βαθιά γνώση των τάσεων του καιρού του, η εμπειρία και η καλλιτεχνική του ωριμότητα συνοψίζονται σε ένα έργο-σταθμό, που επηρεάζει ουσιαστικά την εξέλιξη των ξυλόγλυπτων τέμπλων στο Άγιον Όρος. Με το τέμπλο του καθολικού στη μονή Ιβήρων και τα προδρομικά μπαρόκ τέμπλα που ακολουθούν στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα (Παναγίας Παραμυθίας και Αγίου Δημητρίου Βατοπεδίου, καθολικού Σταυρονικήτα κ.ά.) διαμορφώνονται οι συνθήκες για την εισαγωγή και επικράτηση στο δεύτερο μισό του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα του μπαρόκ, που

Εικ. 9. Μονή Ιβήρων, παρεκκλήσιο Παναγίας Πορταϊτίσας. Τέμπλο (1785). Κάτω ζώνη (λεπτομέρεια).

επιφέρει καθοριστικές αλλαγές στην τεχνική και το ύφος του ξυλόγλυπτου διακόσμου στο Άγιον Όρος. Το τέμπλο της Πορταϊτίσας αποτελεί ώρμο καταστάλαγμα αυτών των αλλαγών. Η δομή και η διάρθρωση του, αλλά και η οργάνωση του διακόσμου με την επιλογή συγκεκριμένων θεμάτων σε συγκεκριμένες θέσεις, όπως ανθοδοχεία στους πεσσίσκους, περισσότερα ανάμεσα στα κεμέρια ή μπουκέτα από άνθη πάνω από αυτά, το συνδέουν με σύγχρονα τέμπλα περιοχών της

⁶⁰ Πατρινέλης, ό.π. (υποσημ. 56), 12.

⁶¹ Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πίν. 16β. Ο ίδιος, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο», ό.π. (υποσημ. 24), εικ. 4, 5β.

⁶² Βλ. ενδεικτικά τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο του τέμπλου του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία (1539-1577), Μ. Georgopoulou, «Venice and the Byzantine Sphere», *Byzantium. Faith and Power (1261-1577)* (επιμ. Η. Evans), Νέα Υόρκη 2004, 488 (εικ. 15.1), 494.

⁶³ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Δωδεκανήσου* (υποσημ. 12),

35, 41 και πίν. 14α, 18α.

⁶⁴ Κ. Φατούρου-Ησυχάκη, *Πατμιακή αρχιτεκτονική. Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων ως δείγμα χαρακτηριστικής πατμιακής τεχνοτροπίας*, Αθήνα 1962, πίν. 15. Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας», ό.π. (υποσημ. 54), 222-233 και πίν. 113, 114, 116, 117. Η ίδια, «Le croci dipinte d' iconostasi cretesi e I loro modelli veneziani», *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVII sec.)*, Atti del Convegno Internazionale (Venezia, 2-3 giugno 2000), Βενετία 2001, 105 κ.ε.

Ηπείρου⁶⁵. Υποδεικνύουν έτσι την κατασκευή του είτε από ηπειρώτες ξυλογλύπτες, οι οποίοι δραστηριοποιούνται την εποχή αυτή στον Άθω, είτε από μοναχούς ξυλογλύπτες, που απέκτησαν καλλιτεχνικές προσλαμβάνουσες κατ' επίδραση ανάλογων έργων από την Ήπειρο⁶⁶. Η σπουδαιότητα πλέον της Ηπείρου στην εξέλιξη της ξυλογλυπτικής στο Άγιον Όρος κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα είναι ουσιαστική και στις δύο αυτές περιπτώσεις.

Στα ξυλόγλυπτα έργα της μονής Ιβήρων που αναφέρθηκαν αποτυπώνεται η γενικότερη εξέλιξη της τέχνης αυτής στο Άγιον Όρος κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Στη μελέτη αυτή προσπάθησα να ανιχνεύσω τη δραστηριότητα των εργαστηρίων ξυλογλυπτικής, την προέλευσή

τους και τον ρόλο τους στις αλλαγές που σημειώνονται στο ύψος του ξυλόγλυπτου διακόσμου στο Άγιον Όρος από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετά. Όπως όμως συνήθως συμβαίνει στην έρευνα ενός πρωτογενούς και εν πολλοίς άγνωστου υλικού, γεννώνται σοβαροί προβληματισμοί και ερωτήματα, που αφορούν π.χ. την οργάνωση και λειτουργία των εργαστηρίων ξυλογλυπτικής, τον ρόλο των ίδιων των παραγγελιοδοτών μοναχών στην επιλογή του ύψους του ξυλόγλυπτου διακόσμου στο Άγιον Όρος ή τη συμβολή συγκεκριμένων έργων ως προτύπων, που επηρεάζουν σημαντικά την εξελικτική πορεία της ξυλογλυπτικής. Τα ζητήματα αυτά, που τίθενται επιγραμματικά εδώ, ευελπιστώ ότι θα αποτελέσουν αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης.

Dimitrios A. Liakos

WOODCARVINGS IN THE IVERON MONASTERY ON MOUNT ATHOS (17th-18th CENTURY)

In this article I present 17th- and 18th-century woodcarvings of the Iveron Monastery, in order to document the evolution of woodcarving on Mount Athos and identify the individual factors (technique, style, artistic influences, origins of craftsmen, etc.) that defined and formed it during these two centuries. The group of artefacts, which includes the *parrisia* (1620) and the icon of the Virgin of the Passion (1683) in the katholikon (Figs 1 and 2), the proskynetarion in the chapel of the Virgin Portaitissa (1683) (Fig. 3), the bema doors of the iconostasis (second half of the 17th c.) (Fig. 4), and the templon in the chapel of St John the Baptist (1711) (Fig. 5), is homogeneous in terms of its decoration, technique and style, and is, I believe, the work of monks-craftsmen.

The templon of the katholikon, which was executed in 1707, signals the new trends characteristic of the woodcarved decoration of Mount Athos at the transition to the 18th century (Fig. 6). Its striking articulation is unprecedented for the period and place. It has lavish decoration that combines heteroclitite motifs rendered in high relief and in a naturalistic

manner. They include a number of baroque motifs, which are found for the first time in the woodcarved decoration of Mount Athos. The execution of the decoration is masterful. All of this attests to an experienced, well-trained woodcarver who was active during a period of economic and artistic recovery on Mount Athos.

The templon of katholikon thenceforth formed the model for the construction of several templa on Mount Athos, them the templon for the chapel of the Virgin Portaitissa in the Iveron Monastery (Figs 8 and 9), which dates from 1785. Its articulation, and its high-relief decoration, dominated by baroque motifs, suggest that it was constructed either by Epirot woodcarvers or monks-woodcarvers, who acquired artistic experience under the influence of similar templa from Epiros. The templon of the Portaitissa is on a par with contemporary templa in the katholika of several monasteries on Mount Athos, such as Docheiariou, Hilandar, Dionysiou and Vatopedi.

⁶⁵ Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο», ό.π. (υποσημ. 24), 82-92 και εικ. 1α, 5β, 19.

⁶⁶ Το τέμπλο π.χ. του καθολικού της μονής Δοχειαρίου (1783), έρ-

γο του μοναχού Διονυσίου (βλ. υποσημ. 33), βρίσκει τα παράλληλά του σε σύγχρονα τέμπλα της Ηπείρου, Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο», 80.